

BELUSZKY PÁL:

MEGKEZDI MŰKÖDÉSÉT A TELEPÜLÉSFIGYELŐ HÁLÓZAT

I. A Hálózat célja

A II. világháborút követő 3 évtizedben a települések, a helyi társadalmak formálódását mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági környezet „makrofolyamatai” befolyásolták, irányították (állami iparpolitika, nehéz-iparosítás, majd a „vidék” iparosítása, az annak nyomán kibontakozó foglalkozási átrétegződés és ingázás, az ún. szocialista városok központilag elhatározott felépítése, földosztás, kollektivizálás, a termelési technológia és technika rendkívül gyors modernizációja, az ágazatok és területek közötti újraelosztás fokozódása, a társadalmi mobilitást fokozó „külső” tényezők stb.). „Külső” tényező volt a kialakuló településpolitika s eszközrendszere is, amely országos – „központi” – elképzelések, célok alapján kívánta formálni a településhálózatot. Ezek a mélyreható, sok forrásból táplálkozó változások igen gyors ütemben formálták át a településállományt, pontosabban annak érzékenyebb elemét, a helyi társadalmakat, *elfedték a települések egyediségéből fakadó különbségeket* (noha utólag már megállapítható, hogy különböző multú, társadalmi összetételű, tradíciójú, vagyoni helyzetű települések különbözőképp reagáltak a „külső” hatásokra).

Ezen országosan érvényesülő tendenciák, makroszintű változások vizsgálata a településtudományok (településföldrajz, -statisztika, urbanisztika, településtervezés, később a településszociológia) hagyományos statisztikai-információs bázisán, országos vagy megyei keretek között is eredményesnek bizonyult. A II. világháború előtt túlsúlyban lévő empirikus, egy-egy településre korlátozódó, autopsziára alapozott munkák helyét (mint pl. a Szarvas földrajza, Kemse monográfiája, egy palóc falu életrajza, a tardi helyzet leírása¹ stb.) országos léptékű, népszámlálási adatokra, statisztikai kiadványok információira alapozott településvizsgálatok foglalták el (LETTRICH EDITnek az urbanizációról írt munkái, e sorok írójának a városhierarchiáról, a falutípusokról publikált vizsgálatait, TÓTH JÓZSEFnek az Alföld egészét érintő elemzései² stb.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a települések, mindenekelőtt a falvak átforgalmát a tudományos kutatás hézagtelenül feltárta volna, különösen az ötvenes-hatvanas évekre vonatkozóan. A II. világháború utáni évtizedek amúgysem kedveztek a falukutatásoknak. Részint egyes, a faluvizsgálatokban kiemelkedő szerepet játszó tudományágak szorultak háttérbe, váltak kegyvesztetté – mint a szociológia, a településföldrajz, a népi írók munkásságával összeforrt falukutató mozgalom –, részint az a meglehetősen sommás nézet alakult ki, hogy a településhálózat átalakulásának, moder-

nizációjának motorjai, meghatározói, dinamikus elemei a városok; fejlődésük-fejlesztésük nyomán, mintegy automatikusan a falusi térségek modernizációja is megvalósul. A közfigyelem s a tudományos érdeklődés így a városok felé fordult; a falvak vizsgálata esetleges, ötletserű volt. Az ötvenes évek falusi történéseit többnyire a közelmúltban végzett rekonstrukciós kísérletek nyomán ismerjük.³

A hetvenes években azonban mind a szaktudományok érdeklődése, mind a közérdeklődés ismét a falvak felé fordult. Ezt a fokozódó figyelmet részben a falusi térségek belső gondjai váltották ki (erős differenciálódás a falvak között, stagnáló, depressziós térségek kialakulása, helyenként gyors elvándorlás, a demográfiai struktúra torzulása, a faluközösségek szétesése, az agglomerálódó falvak zsúfolódása stb.), de nyilvánvalóvá vált az is, hogy a városok, agglomerálódó térségek számos problémájának megoldási lehetőségei is a falusi térségekben találhatóak. Ezen érdeklődés nyomán megélnékültek a faluvizsgálatok is, s — többnyire az említett „hagyományos” statisztikai bázison — jelentős eredmények születtek.⁴

Időközben a településhálózatot formáló extenzív folyamatok lanyhultak (stagnál vagy csökken az ipari keresők száma, nyugvópontra jutott a foglalkozási ártétegződés, mérséklődött a nagytávú migráció, a mezőgazdasági nagyüzemek a falusi térségekbe integrálódtak, megszilárdult az egyének-családok társadalmi helyzete is, megindult egyes falvak helyi társadalmának restabilizálódása stb.). Ez kedvez a települések, helyi közösségek individuális értékei, egyéni sajátosságai kibontakozásának, érvényesülésének. A megújuló településpolitika is ösztönzi e folyamatokat.

A települések kibontakozó sokszínűsége nem teszi lehetővé a településformáló folyamatok statisztikai átlagokra alapozott vizsgálatát, sőt, az egyes településekre vonatkozó statisztikai adatok sem teszik lehetővé esetenként e folyamatok megismerését a maguk összetettségében (mert pl. a lakosság egyes csoportjai eltérően vesznek részt a településformáló folyamatokban).

Míndez új követelményeket támaszt a településkutatásokkal szemben: *oly empirikus vizsgálatokra van szükség, melyek feltárják a települések fejlődésének-formálódásának eleddig általában rejtve maradt tényezőit*, azokat, amelyek a statisztikai adatok mögött állnak, de általuk fel nem tárhatóak, esetleg a statisztikai megfigyelések körén kívül is esnek (az egyének, családok, kisközösségek által a változó helyzetekre adott reakciók, a különböző életkorú, foglalkozású, iskolázottságú, családi állású egyének, családok lakóhelyükkel szemben támasztott igényei, szándékai — s a lakossági szándékok, tervek egyre inkább meghatározzák a településfejlődés lehetőségeit, eredményeit! —, a falukép formálódása, a második gazdaság, s a település integrációja, a helyi társadalom, közösség állapota stb.).

Ezek az igények a közelmúltban, a 70-es évek végétől megnövelték az empirikus faluvizsgálatok számát, életre hívták a falukutató tábortakat (Dudar, Homokmégy, Jakabszállás, Rudabánya, Balotaszállás stb.).

Ezek az egyedi, egy-egy településre, településcsoportra kiterjedő empirikus vizsgálatok azonban csak akkor tölthetik be céljukat, ha:

- a települések szisztematikusan kiválasztott körét ölelik fel; a vizsgált települések — a lehetőségek határai között — reprezentálják a (megfigyelni kívánt) településállományt;
- a megfigyelt jelenségek köre, a megfigyelés, információgyűjtés és rögzítés, a

dokumentálás szempontjai, módszerei az összehasonlíthatóság érdekében azonosak (megengedve a speciális jelenségek speciális megfigyelésének lehetőségét; l. alább);

- a megfigyelés kellően hosszú időtartamú, folyamatos.

Ezt figyelembe véve a *településfigyelő hálózat célja*, hogy *különböző típusú falusi településekben, azonos megfigyelési szempontok, módszerek, dokumentálás révén, folyamatosan észlelje, megfigyelje a településformáló folyamatokat, a helyi társadalmak alakulásának sajátosságait. A vizsgálatok eredményeiből adattárat létesít. A megfigyelésekből származó tudományos eredményeket, következtetéseket rendszeresen publikálja; az alapinformációkat kutatási célokra, gyakorlati feladatok megoldására átengedi.*

II. A településfigyelő hálózat telepítésének szempontjai

A Településfigyelő Hálózatot a *falusi térségekben* megfigyelhető településformáló folyamatok regisztrálására kívánjuk kiépíteni. Döntésünket kizárólagos gyakorlati szempontok indokolják: a városi átalakulások megfigyelése több városban követelné meg állomás telepítését, s *ezt sem a rendelkezésre álló pénzeszközök, sem a kutatói kapacitás nem tenné lehetővé.* (Ha a vázolt célok megvalósítására alkalmas kutatás nem is folyik városainkban, vizsgálatuk mégis rendszerebb, mint a falvaké, formálódásuk, alakulásuk jobban nyomon követhető.) A falusi térségre korlátozott vizsgálat nem zárja ki feltétlenül valamely falusi térségbe ékelődő kisváros, valamely városrész stb. megfigyelését.

A *megfigyelés egységei* a (falusi) *települések, résztelepülések, település-részek.* Ezek többnyire közigazgatási egységek (községek) is, de elképzelhető közigazgatási önállósággal nem, ám bizonyos fokú települési önállósággal rendelkező egységek vizsgálata is (pl. csoportos tanyákból kialakított községek egyik egysége – egy-egy tanyabokor vizsgálata Nagycserkesz, Nyírtelek vagy Nyíregyháza külterületén –, keletkező „új” falusi települések, közigazgatási egyesítésen átesett volt önálló községek, közigazgatásilag nem önálló üdülőtelepek stb.). Ugyancsak megfontolandó lehet néhány település esetében – a Hálózat teljesítőképességére tekintettel – egy-egy településrésze korlátozni megfigyeléseinket (népes alföldi óriásfalvak egy-egy szegmentjének vizsgálata, nagy kiterjedésű, homogén tanyavilággal rendelkező község esetében egy-egy határrész megfigyelése stb.).

A Hálózat kialakításánál arra kell törekedni, hogy a főbb falutípusok megfigyelésére lehetőség nyíljon, a különböző szempontok szerint egyaránt reprezentatív legyen a „minta”. Az állomások kiválasztásához tehát segítségül vehető ugyan valamely sokszempontú, komplex településtipológia, de ügyelni kell arra, hogy az erősen „agregált” típusokban esetleg meg nem jelenő szempontok is érvényesüljenek a Hálózat kialakításakor. Az állomások kiválasztásakor tehát figyelembe kell venni a *településtörténeti szempontokat* (a nemzetiségi, egykori nemzetiségi viszonyokat, a birtokviszonyok egykori differenciáit, következményeit – gazda-paraszti, törpebirtokos-summás, agrárproletár-falvak, uradalmi majorok stb. –, az agrártermelés jellegét, a falukeletkezés speciális eseteit, mint pl. tanyaközségek, telepített falvak, üdülőtelepekből önállósult

községek stb.), a települések jelenlegi funkcióit (pl. agglomerálódó község, üdülőfalu, agrárfalu nagyüzemi központtal, nagyüzemi központ nélkül, lakóközség, a forgalmi helyzet differenciái stb.), a településszerkezetből-településnagyságból fakadó különbségeket (tanyás településszerkezetű községek, apró- és kistalvak, óriásfalvak, aprófalvas településű területek alsófokú központjai stb.), a közigazgatási beosztás különbözőségeit, a települések természeti környezetét, dinamikáját, a helyi közösségek állapotát – amennyiben erre adataink vannak –, a települések szociológiai jellemzőit (a közösséggé szerveződés (a közösségek bomlásának) foka, a közösség jellege, pl. termelői, fogyasztói, szomszédási közösség stb.).

Lehetőség szerint törekedni kell az állomások területileg arányos elosztására (országrészek közötti arányos megoszlás). Az állomáshelyek kiválasztásánál lehetőleg figyelemmel kell lenni a korábbi, értékes információkat biztosító empirikus vizsgálatokra, a más kutatóhelyeken jelenleg is folyó falukutatásokra.

A következő szempontrendszerrel kívántuk kielégíteni a települések kiválasztásával (vagyis lehetőleg minél több altípust képviseljen egy vagy több település):

1. **Településszerkezet, a településhálózatban elfoglalt helyzet** (településméret, az alapellátás szintje, közigazgatási jogállás)
 - 1.1 *Tanyás településszerkezetű község* (további szempont lehet a belterület kora, jellege, mérete a külterülettel összevetve – „új tanyaközség”, tanyavilág „régii” anyatelepüléssel –; a tanyák alaprajzi típusai – tanyabokor, tanyautca, szórt tanyák stb. –; a tanyák jelenlegi szerepköre, gazdasági funkciója stb.)
 - 1.2 *Apró- és kistalvak* (további differenciálási szempont lehet az „aprófalvas folyamatok” erőssége)
 - 1.3 *Kistalvas településszerkezetű területek helyi központjai* (igazgatási és intézményi központok)
 - 1.4 *Közepes méretű*, a településhálózati kapcsolatok terén *autark község* (önálló tanácsú község)
 - 1.5 *Nagy- és óriásfalva*, volt kismezőváros (további különbségtétel lehetősége a településtörténeti múlt alapján)
 - 1.6 *Külterületen kialakuló*, közigazgatásilag nem önálló *település*
 - 1.7 Közigazgatási függetlenségét elvesztő, más településsel *egyesített* (egyesülő) *falva*(rész)
 - 1.8 Községtípusok a *közigazgatási jogállás* szerint (önálló tanácsú község, nagyközség, közös tanács székhelye, társközsége, egyéb belterület, külterület)
2. **A falvak gazdasági szerepköre, funkcionális típusai**
 - 2.1 *Agrárfalva* (a mezőgazdasági szerepkör túlsúlya mellett további osztályozási szempont a település és a mezőgazdasági nagyüzem térbeli viszonya – a településben működik-e ÁG-központ, üzemegység, tsz-központ, major, melléküzem, szakszövetkezet vagy sem –, a nagyüzemi gazdálkodás színvonala és jellege, a kistermelés intenzitása és jellege – önellátó, hagyományos irányú, pl. szarvasmarhatartó, speciális kultúrákat fenntartó, erősen „innovatív” jellegű stb.)
 - 2.2 *Tradicionalis ipari és bányászfalvak*
 - 2.3 *A II. világháború után iparosodott falvak*

- 2.4 *Agglomerálódó települések, lakófalvak* (az agglomerálódás, a lakófaluvá-válás mértéke és időtartama alapján további altípusok)
- 2.5 *Üdülő-települések* (az idegenforgalmi-üdülési szerepkör jellege – pl. fürdőhely családi üdülőkkel, gyógyfürdőhely, klimatikus gyógyhely stb. –, erőssége, az üdülőjelleg kialakulásának módja és múltja – pl. más település külterületén üdülőtelepként keletkezett, utólag többnyire közigazgatásilag önállósult üdülőközség, erősen átalakult egykori agrárfalu, őslakosok által elhagyott, üdülőfaluvá alakult község, üdülőfunkció rátelepedése a falura stb.)
- 2.6 *Vasutas-község*
- 2.7 *Speciális funkciójú falvak, településrészek*
3. **A falvak múltja; a helyi közösségek tradíciói**
 - 3.1 *A falvak feudáliskori helyzete* (jobbágyközségek, uradalmi falvak, telepes falvak, kismemesi falvak, szabadalmas területek települései, mezővárosok stb.)
 - 3.2 *A falvak történeti típusai a XX. században, 1945-ig* („zárt” parasztfalvak, „nyitott” gazdaparaszti falvak, summás-agrárproletár falvak, uradalmi majzorok, puszták, polgárosodó parasztfalvak, agrárjellegüket elhagyó (iparos, bányász, üdülő, agglomerálódó) falvak, speciális falvak (kubikos falvak, tanya-központok stb.)
 - 3.3 *A falvak típusai a két világháború közötti időszak birtokviszonyai alapján*
 - 3.4 *A falvak egykori s mai nemzetiségi viszonyai* (ma is nemzetiségi kultúrával rendelkező falvak; 1945 előtt nemzetiségek lakta, ki- és belepítésen átesett falvak; 1945 előtt is túlnyomórészt magyar lakosságú falvak; cigány(osodó) falvak /?/)
 - 3.5 *A falvak típusai a lakosság vallási megoszlása alapján*
 - 3.6 *Speciális történeti, településtörténeti vonások* (pl. Beloianisz, Sátorhely, Hortobágy stb.)
4. **A helyi társadalmak mai jellemzői** (E szempont érvényesítése kellő ismeretek hiányában nehéz.)
5. **A településfejlődés dinamikája**
 - 5.1 *A falufejlesztés (fejlődés) alaptípusai* (döntően önerős; dotált; vegyes stb.)
 - 5.2 *A népességszámváltozás, vándorlás iránya, mértéke* (menekülésszerű elvándorlás – elhaló falu; erősen csökkenő népességű falvak; stagnáló népességű falvak; kiegyenlített demográfiai folyamatokkal rendelkező falvak; növekvő népességű falvak)
6. **Speciális szempontok** (pl. jelentős kutatástörténeti előzmények, mélyreható változásokat valószínűsítő esemény – Vatta – bányanyitás, Felsőlajos – községszervezés stb.)

A fenti szempontok alapján képezhető falutípusok száma végtelenül nagy (pl. aprófalú jobbágyfalusi múlttal, 1945 előtt polgárosodó paraszttársadalommal, a középparaszti réteg túlsúlyával, református magyar lakossággal, erősen csökkenő népességgel, agrárfunkcióval, kisvolumenű, tradicionális irányú agrárkistermeléssel, tsz-majjossal; társközségi státusz). Ezért teljesen kilátástalan arra törekedni, hogy a lehetséges kombinációk mindegyikét megfigyeljük. (Tehát pl. legyen a vizsgálatra kijelölt *aprófalvak*

között egykori kismemesi falu, telepesközség, jobbágyközség, uradalmi telep, ezeken belül nemzetiségi lakossággal rendelkező és nem rendelkező falu stb.)

A falvak életét alapvetően befolyásoló tényezők, folyamatok s gyakorlati szempontok figyelembevételével 10 alaptípust alakítottunk ki, s a települések kiválasztásánál csak arra törekszünk, hogy a fenti szempontok *valamelyik* fő típuson belül érvényesüljenek. (Vagyis legyen a vizsgálandó települések között nemzetiségi kultúrával jelenleg is rendelkező falu, nagyvolumenű agrárkistermelést folytató falu és így tovább.) Ez természetesen az eredmények értékelését, az összehasonlítást nehezíti, hisz pl. a nemzetiségi lakosság faluformáló hatását csak akkor lehetne megnyugtatóan (?) felmérni, ha sokféle s az egyéb szempontok alapján azonos jellegű településtípuson belül kerülne sor nemzetiségi s „magyar” falvak vizsgálatára.

Az alaptípusok a következők:

1. *Tanyás településszerkezetű községek*
2. *Apró- és kisfalvak*
 - a) Kedvezőtlen helyzetben lévő aprófalvak (kedvezőtlen termelési feltételek, rossz forgalmi fekvés, munkaalkalmak hiánya stb.); előrehaladott demográfiai erózió, a települési önállóság fokozatos megszűnése.
 - b) Kedvezőbb helyzetben lévő aprófalvak (kedvező természeti környezet, jelentős kistermelés, jobb forgalmi helyzet, ingázási lehetőségek stb.); mérsékelt elvándorlás vagy stagnáló népesség.
3. *Aprófalvas településszerkezetű területek központi falvai*; kisméretű (1–2 ezer lakosú) települések tanácsi székhellyel, mezőgazdasági üzemközponttal, alapfokú intézményekkel, ám az aprófalvak települési terület több jellemvonásával (elvándorlás, népességcsökkenés, viszonylag csekély munkahelyválaszték stb.)
4. *Közepes méretű, hagyományos kapcsolatrendszerű, településhálózati helyzetű, uralkodóan agrárjellegű falvak*; a lakóhelyfunkció járulékosan előfordulhat.
 - a) Kedvezőtlen helyzetben (rossz/abb/ mezőgazdasági adottságok, a helyi társadalom kedvezőtlen állapota, csekély mérvű másodgazdálkodás stb.)
 - b) Kedvező helyzetben
5. (Alföldi?) *nagy- vagy óriásfalvak* (feltehetően további differenciálás szükséges a településtörténeti múlt alapján – kismezővárosi, falusi múlt –, esetleg a jelenlegi helyzet és funkció alapján is)
6. *Agglomerálódó községek, a lakóövezetek falvai*; az agglomerálódás, a lakófunkció felerősödése alapvetően megszabja a települések életét, a településméret, az alapellátás kihatásai másodlagossá válnak; az agglomerálódás ugyanakkor egy sor településformáló folyamat jellegét meghatározza – demográfiai folyamatok, foglalkozási szerkezet stb. Az agglomerálódás, a lakófaluvá válás előrehaladottsága és kora alapján legalább három altípus különíthető el:
 - a) *Agglomerációs települések* (a magas kiingázási arányok mellett az agglomerálódás további ismérvei is megfigyelhetők: hosszabb távon bevándorlás és növekvő népesség, szoros funkcionális kapcsolatok a környező településekkel, keresztíngázás, az infrastrukturális rendszerek összekapcsolódása stb.)
 - b) *A belső lakóöv falvai* (magas kiingázási arányok mellett az agglomerálódás további ismérvei nem egyértelműen jellemzőek)

- c) *A külső lakóöv falvai* (közepes, magas kiingázási arányok, az agglomerálódás ismérvei hiányoznak, esetenként kedvezőtlen helyzet — pl. alacsony szintű infrastruktúra, elvándorlás, kedvezőtlen társadalmi összetétel stb.)
7. *Ipari falvak, bányászközségek*; a helyben települt ipar vagy bányászat foglalkoztatja a keresők többségét; további differenciáló tényező az ipar jellege (bányász- illetve ipari községek), az ipartelepítés időpontja, a település nagysága és települési környezete (agrárkörnyezet, ipari agglomeráció). Altípusok:
- a) bányászközségek;
- b) hagyományos, már 1945 előtt is iparosodott községek, „ipari társadalommal”, művi környezettel (pl. Látatlan, Nyergesújfalú, Tokod, Berhida, Almásfüzitő stb.);
- c) „új” ipari községek, többnyire agrárkörnyezetben (az iparosítás viszonylagos fiatalsága miatt sok hasonlóság a lakóövezet községeivel).
8. *Üdülőtelepülések*
- a) Üdülőtelepként keletkezett vagy erősen átalakult települések; az üdülési-idegenforgalmi funkció vezető szerepet játszik (pl. Balatonföldvár, Balatonfenyves, Mátraháza, ill. Tihany, Hévíz, Fonyód stb.);
- b) Az üdülési-idegenforgalmi szerepkör által jelentősen átformált vegyes funkciójú települések (pl. Velence, Visegrád, Balatonudvari stb.);
- c) Az őslakosság által teljesen vagy majdnem teljesen elhagyott, üdülőfaluvá alakított település (pl. Kisújbánya, Vérteskozma stb.).
9. *Kialakuló csoportos falusi település*, általában mezőgazdasági nagyüzemhez kapcsolódó fejlődéssel, esetenként közigazgatási önállóság nélkül.
10. *Speciális (mélyreható átalakulás előtt álló) falu*; a megfigyelés kezdetekor egy a közelmúltban vagy napjainkban kezdődő, a település életét jelentősen befolyásoló „esemény” kihatásai felmérhetők; pl. új ipari üzem, bányatelepítés vagy bezárása, közigazgatási változások, idegenforgalmi funkció megtelepedése stb.

E sorok írásakor a Hálózat egységeinek kijelölése nem fejeződött be, néhány község helye látszik biztosnak a vizsgálatban⁵.

III. A megfigyelés köre, szempontjai; módszerek

A megfigyelések körének, szempontjainak, módszereinek megállapítása, kidolgozása maga is önálló kutatási feladat.

A megfigyelések a *településformáló folyamatokra terjednek ki*. Ezek körének meghatározásakor a településföldrajz és a településtudomány település-fogalmából indultunk ki: „A település egy embercsoportnak, a bővített társadalmi újratermelés céljait szolgáló, ezen embercsoport által igénybe vett létesítmények — lakó-, munka- és pihenőhelyek, szolgáltatási intézmények — a lakosság mindennapos, rendszeres „mozgástere” által kijelölt funkcionális egysége, lokalizálható egysége.”

A megfigyelésbe bevont főbb területek:

1. *A települések természeti környezete* (a topográfiai viszonyok rögzítése, a község határának morfológiája, az előforduló tájtípusok, a jelenlegi területhasznosítás,

a természeti környezet erőforrásai és hasznosításuk, a természeti környezet és a helyi társadalom kapcsolata — a környezet birtokbavétele, átalakítása stb.).

2. *A községek településtörténete*; gondos mérlegelést kíván a vizsgálatok történetisége. Nyilvánvaló, hogy részletes helytörténeti feltárára nem vállalkozhatunk. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy egyrészt a település múltja ma is településformáló tényező, másrészt a folyamatok megfigyelésébe „menet közben” kapcsolódunk; a közvetlen előzmények ismerete nélkül azok értékelése nem lehet megnyugtató. Mindebből következik, hogy a települések történetének főbb gazdasági, társadalmi mozzanatait fel kell tárni, dokumentálni, s rekonstruálni kell a mai helyzetet, a jelenlegi folyamatok közvetlen előzményeit.

3. *A községek földrajzi, forgalmi, településhálózati helyzete*; (általános földrajzi helyzet, közlekedési viszonyok, a lakosság utazásainak céljai és gyakorisága, a község helye a településhierarchiában és a vonzáskörzeti rendszerben, a település térbeli kapcsolatrendszere, térszerkezete stb.).

4. *A községek termelő tevékenysége* (az idegenforgalommal).

5. *A községek ellátó-szolgáltató tevékenysége, intézményhálózata, közigazgatása* (példaként: a közigazgatás vizsgálata során megfigyelésre kerül a község közigazgatási helyzete — megyén belül, a városkörnyéken, a közös tanácscon belül —, a közigazgatási besorolás változásai, ezek értékelése, a tanács szervezete, felépítése, személyi összetétele — tanácstagi választókerületek elhelyezkedése, jellege, a tanácstagság összetétele, a választási eredmények, a VB összetétele; a tanácsstagok és a VB-tagok milyen érdekek (csoportok, hatalmi központok) képviselői; milyen helyi érdekek érvényesülnek a testületi munkában; ennek összevetése a település jellegével, a helyi társadalom és rétegei igényeivel stb. —; a tanács működése — tanácsülések, VB ülések, tanácsbi bizottságok működése, a tanács vezetők ténykedése, a szakigazgatási szervezet működése; a falugyűlés — a részvétel aránya, aktivitás, tárgykörök, tisztségviselők szereplésének jellege stb. —; tanácsbi tevékenység nem székhely társközségek esetében; tanácsbi gazdálkodás, településfejlesztő tevékenység; a községi tanács és a helyi társadalom — tisztségviselők informáltsága a helyi viszonyokról, a lakosság igényeiről, aspirációiról; a tanácsbi tisztségviselők presztízse, kapcsolatuk a község más vezetőivel, vezetési stratégiájuk, kapcsolatuk a lakossággal; a lakosság informáltsága a tanácsbi tevékenységéről, részvétel a tanácsbi tevékenységben, elégedettsége a községvezetéssel stb.).

6. *A községek morfológiája, művi környezete* (alaprajz és funkció, telekhasználat, lakásállomány és felszereltsége, műszaki infrastruktúra, falukép, a művi környezet és a helyi társadalom; fotódokumentáció készítése).

7. *A községek társadalma*

a) Demográfiai folyamatok

b) A helyi társadalom szerkezete; helyi közösség (a helyi társadalom „múltja”, demográfiai bázisa, termelőtevékenysége, munkahely-igényei, aspirációi; munkaerőpiac; a helyi társadalom fogyasztása, életmódja, -minősége, -vitele; időmérleg; értékek; a helyi társadalom rétegezettsége; csoportok; közösségi tevékenység; helyi társadalom és helyi vezetés stb.).

A vizsgálat tárgyának vázlatos felsorolása érzékelteti, hogy a Hálózat nem egyetlen tudományág — pl. településföldrajz, településtudomány — érdeklődését kívánja kielégíteni, *hanem egész sor tudományág közreműködésére számít*, szemléletüket,

kutatási módszereiket igényli, vizsgálati tereumukat felöleli (társadalmi és természeti földrajz, településstatisztika, közigazgatástudomány, politológia, település-, üzemi-, családszociológia, néprajz, történettudomány, településtudomány stb.). Ugyanakkor többnyire nem törekedhetünk arra – nincs rá lehetőségünk! –, hogy egy-egy tudományág, egy-egy vizsgálati terület teljes mélységű, részletezettségű felvételezését elvégezzük (pl. megközelítően teljes részletezettségű életmódkutatásra nincs lehetőségünk, de az egyes társadalmi csoportok, rétegek életmódjáról tájékozódni kívánunk).

A megfigyelés köre, a felvétel módszerei, a megfigyelés tárgyai minden állomáson azonosak. Az alapfelvétel (a minden állomásra kötelező minimum) mellett speciális jellegű falvak esetében kiegészítő megfigyelések végezhetők (pl. üdülő-települések esetében, tanyavizsgálatoknál stb.).

A Hálózat céljaira rendelkezésre álló pénzeszközök és kutatói kapacitás korlátozott volta kevés számú település vizsgálatát teszi lehetővé. A vizsgált helységekben megfigyelt folyamatok általánosíthatósága, a településnek a településhálózatban elfoglalt helyének pontosabb „bemérése” indokolja, hogy a teljes körű felmérések mellett részleges felméréseket is végezzünk egyes településekben. A megfigyelésnek *azonos elvek és szemlélet* alapján kell történnie, részletezettsége viszont csekélyebb és esetleg a megfigyelés időpontjai ritkábbak (I., II. rendű hálózati egységek).

A vizsgálatok egységessége érdekében a vizsgálatokat *felvételi utasítások, minták alapján végezzük*.

Ha a vizsgált település szorosan kapcsolódik környéke valamely településéhez, földrajzi szempontból települési önállósága nem teljes, a funkciók megosztottak (pl. kistalvak esetében az alapfokú intézmények valamely környező településben működnek), akkor a kapcsolódó településre is ki kell terjednie a vizsgálatnak, megfigyelésnek; enélkül nem értelmezhetők a helyi folyamatok (pl. az „alsófokú” központ munkaerőpiaca, a nem helyi központú tsz tevékenysége, igazgatási-ellátási-társadalmi kapcsolatok stb.).

IV. A megfigyelés időbelisége

A megfigyelések – végső határidő nélkül – folyamatosak. (Feltétlenül törekedni kell tehát arra, hogy a Támogatási Keret lejárta után is folytathassuk megfigyeléseinket.)

A megfigyelések bizonyos körében

a) évről-évre regisztrálandók a változások (pl. a népesedési folyamatok, az intézményhálózatban bekövetkezett változások, ingatlanforgalom, a közlekedési lehetőségek stb.);

b) 3 vagy 5 éves időközönként történik időközi felvétel (pl. a falukép változásának regisztrálása, a kiegészítő mezőgazdasági termelés felmérése stb.);

c) végül egyes esetekben 10 évenként – célszerűen a népszámlálás időpontjához igazodva – ismételjük meg a felvételt (a falu társadalmának kérdőíves vizsgálata).

Az I., II. rendű állomások között a megfigyelések gyakoriságában is eltérések lesznek; ezeket a felvételi utasítások tartalmazzák.

V. Adattár, dokumentáció

A vizsgálatok, megfigyelések eredményeit egységes formában *dokumentáljuk*, s több példányban előállítva *adattárakat* hozunk létre. A Hálózat *központi adattárát* az MTA Regionális Kutatások Központjában (a Regionális Tudományos Osztályon) alakítjuk ki. Célszerűségi szempontból javasolható, hogy az egyes hálózati egységek (állomások) vezetőjének munkahelyén is létesüljön adattár az általa megfigyelt település anyagából. Az egy példányban készült, sokszorosításra nem javasolt anyagok — pl. kérdőívek — feldolgozás után a központi adattárba kerülnek. Törekedni kell arra, hogy „megyei szinten” is létesüljön adattár; elhelyezésére legalkalmasabbnak a megyei műzeumi igazgatóságok látszanak.

Meghatározandó, hogy a nem a Hálózat tevékenysége során keletkezett dokumentumok, adatok, információk milyen köre veendő fel az adattárba. Más megítélést kaphatnak a publikált anyagok — pl. a népszámlálások adatai, menetrendi adatok, egyéb adatpublikációk stb. — s más a nem publikált, „kézíratos” anyagok (pl. levéltári anyagok, kézíratos térképek, lakónyilvántartókönyvi adatok, falugyűlések jegyzőkönyvei stb.). Az adattárak használhatósága érdekében célszerű a fenti anyagokra is kiterjedő dokumentálás.

VI. A Hálózat eredményeinek hasznosítása

A Hálózat egészében, illetve az egyes állomások tevékenysége nyomán keletkező vizsgálati eredményeket időről-időre tudományos publikációkban kell közreadni.

A Hálózat adattárjai felhasználhatók a Hálózat keretein kívül folyó kutatások esetében, illetve különböző gyakorlati célokra (pl. rendezési tervek, településfejlesztési koncepciók készítésekor, egyes, a települések életét befolyásoló intézkedések hatásának regisztrálására stb.).

A Településfigyelő Hálózat bázis-intézménye az MTA Regionális Kutatások Központja, szervező-koordináló központja annak Regionális Tudományos Osztálya (Budapest).

A Hálózat *szakmai irányítója* az Alap kutatások Támogatási Keretének pályázatát elnyerő BELUSZKY PÁL (MTA RKK Regionális Tudományos Osztály). Feladatait, hatáskörét az MTA Társadalomtudományi Főosztályával kötött szerződés szabályozza.

A Hálózat *egyes állomásainak élén* a falukutatásban nagy tapasztalatokkal rendelkező kutatók állnak, akik elvégzik egy-egy állomás működtetésével kapcsolatos szervezési, kutatásszervezési, illetve a szakmai képzettségüknek megfelelő tudományos feladatokat. Az állomás működésébe további közreműködőket von(hat) be, segédként (kérdőbiztosok, fényképész, kartográfus stb.) alkalmaz. A Hálózat munkájában résztvevő szakemberek részben munkahelyük tudományos munkaterveinek keretében végezhetik kutatásaikat, részben a Hálózat alkalmi munkavállalóiként.

JEGYZETEK

- 1) MENDÖL TIBOR: Szarvas földrajza. — Debrecen, 1928. ELEK PÉTER—GUNDA BÉLA—HILSCHER ZOLTÁN: Elsüllyedt falu a Dunántúlon — Kemse község élete. — Budapest, 1936., SZABÓ ZOLTÁN: A tardi helyzet. — Cserépfalvi kiadó, Budapest, 1936., FODOR FERENC: Egy palócfalu életrajza (Nagyvitnyó). — Budapest, 1930.
- 2) LETTRICH EDIT: Urbanizálódás Magyarországon. — Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965., BELUSZKY PÁL: A falusi települések osztályozása. — Földrajzi Értesítő, 1965., TÓTH JÓZSEF: A népesség területi koncentrállódásának néhány jellegzetesége a Dél-Alföldön. — Földrajzi Értesítő, 1969.
- 3) Noha WALLNER ERNŐ, BECSEI JÓZSEF, PETRI EDIT, BELUSZKY PÁL, LETTRICH EDIT stb. tevékenysége nyomán empirikus munkák is születtek ebben az időszakban is.
- 4) BELUSZKY PÁL: Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. — Földrajzi Értesítő, 1979., BELUSZKY PÁL—SIKOS T. TAMÁS: Magyarország falutípusai. — MTA FKI, Budapest, 1982., KULCSÁR VIKTOR: Falvaink gazdasági fejlődése. — Ter. Stat. 1974., VÁGVÖLGYI ANDRÁS: A falusi életkörülmények főbb típusai. — In: A falu a mai magyar társadalomban. — Szerk.: VÁGVÖLGYI ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- 5) Így a tanyás településszerkezetű Kunszállás, a belső lakóöv-típusba sorolható Egerszalók, a közepes méretű, kedvezőtlen helyzetű agrárfalu, Sarud, az aprófalvas településszerkezetű területek központi falva, Nagynyárad, Pusztafalu, az aprófalvak képviselője.